

Hannah Tonkin, *State Control over Private Military and Security Companies in Armed Conflict* (Kontrola państwa nad prywatnymi firmami wojskowymi i bezpieczeństwa w konflikcie zbrojnym), Cambridge University Press, Cambridge 2013, ss. 339, ISBN 978-1-107-61314-0.

Problematyka podjęta przez Hannah Tonkin w monografii *State Control over Private Military and Security Companies in Armed Conflict*, odnosi się do wąskiego, choć niezwykle aktualnego, zagadnienia z dziedziny prawa międzynarodowego związanego z praktyką korzystania z usług podmiotów prywatnoprawnych w zakresie wsparcia operacji wojskowych i zwiększenia bezpieczeństwa we współczesnym środowisku konfliktów zbrojnych. Od ponad dwóch dekad prywatne firmy wojskowe i bezpieczeństwa (*private military and security companies* – PMSCs) zapewniają szeroki wachlarz usług podmiotom państwowym i niepaństwowym, w tym międzynarodowym organizacjom rządowym i pozarządowym na całym świecie. Firmy tego typu wielokrotnie prowadziły działania na obszarach ogarniętych konfliktami zbrojnymi, pełniąc funkcje, które jeszcze do niedawna należały do wyłącznej kompetencji sił zbrojnych. Pierwszym przypadkiem wykorzystania usług sektora prywatnego w takim zakresie było zaangażowanie *Executive Outcomes* (EO), z siedzibą w Republice Południowej Afryki, i *Sandline International*, zarejestrowanej w Zjednoczonym Królestwie, do działań mających na celu wsparcie operacji bojowych w konfliktach w Angoli (1993), Sierra Leone (1995–1998) oraz Papui Nowej Gwinei (1997). Choć działania te wywołały falę protestów i krytyki ze strony społeczności międzynarodowej w drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych, doprowadzając wyżej wymienione firmy do całkowitego wycofania się z rynku, nie wpłynęło to hamująco na dalszy wzrost zainteresowania zdolnościami operacyjnymi oferowanymi przez PMSCs. Przeciwnie, w dobie konfliktów zbrojnych, które pojawiły się w pierwszej dekadzie XXI w., dostrzegalne było znaczące zwiększenie aktywności prywatnych firm wojskowych. W czasie zaangażowania militarnego Stanów Zjednoczonych w Afganistanie i Iraku na przykład państwo to w dużym stopniu opierało się na wsparciu podmiotów prywatnoprawnych przy wykonywaniu misji bojowych przez siły narodowe. Zgodnie z danymi przedstawionymi przez autorkę omawianej publikacji liczba pracowników PMSCs zaangażowanych w wykonywanie rozmaitych działań operacyjnych dla administracji amerykańskiej w samym tylko Iraku przewyższyła w 2007 r. liczebność rozlokowanego w tym państwie personelu sił zbrojnych (s. 36). Z kolei w 2010 r. pracownicy firm prywatnych w Afganistanie i Iraku stanowili łącznie aż 54% personelu amerykańskiego Departamentu Obrony.

Odnosząc się do powyższych tendencji, H. Tonkin niewątpliwie słusznie zauważa, że zachodzący obecnie „[e]kstensywny outsourcing działalności wojskowej i bezpieczeństwa stawia pod znakiem zapytania dwudziestowieczne paradygmaty prowadzenia działań zbrojnych oraz konwencjonalnej koncepcji państwa, jako głównego dysponenta siły przymusu”. Znamienne w dotychczasowej praktyce i niewątpliwie istotne w tym kontekście wydaje się również to, iż „[p]aństwa często nie stosują

takich samych środków kontroli w odniesieniu do PMSCs, jakie normalnie zastosowałyby do żołnierzy oddziałów sił narodowych” (s. 2). W praktyce może wiązać się to z poważnymi konsekwencjami, zarówno dla państwa korzystającego z usług firm prywatnych, jak i dla personelu sił zbrojnych, a także osób cywilnych mających bezpośrednią styczność z pracownikami tego typu firm. Brak należytej kontroli doprowadził już parokrotnie do wyboru niewykwalifikowanych zleceniobiorców, zatrudnionych na przykład w wyniku niewłaściwego procesu rekrutacji lub zaangażowanych *ad hoc* przez podwykonawcę. Sytuacja tego pierwszego rodzaju miała miejsce między innymi w odniesieniu do części personelu wyselekcjonowanego przez firmy CACI i Titan do pracy w więzieniu Abu Ghraib w Iraku w 2003 r. oraz w przypadku pracowników wyznaczonych przez firmę ArmorGroup do zapewnienia bezpieczeństwa ambasady amerykańskiej w Kabulu w 2009 r. (s. 24, 88–90, 193–194). Istotna wydaje się również kwestia konsekwencji prawnych, jakie powinny zostać wyciągnięte wobec PMSCs i jej pracowników za wszelkie działania noszące znamiona naruszenia normy prawa międzynarodowego oraz zdolności państwa do wyegzekwowania związanej z tym odpowiedzialności. H. Tonkin może mieć słuszość w twierdzeniu, że statystyki nie potwierdzają, by pracownicy PMSCs dopuszczali się naruszeń norm prawnych częściej niż podlegający dyscyplinie wojskowej członkowie personelu sił zbrojnych (s. 2). Niemniej jednak brak należytych mechanizmów kontrolnych i możliwości wyegzekwowania odpowiedzialności wobec tego rodzaju firm sprawia, iż potencjalne ryzyko nieprawidłowych zachowań i nadużyć wydaje się większe. Przypadek nieuzasadnionego użycia broni palnej na placu Nisour w Bagdadzie w 2007 r. przez pracowników firmy Blackwater, odpowiedzialnych za ochronę konwoju pojazdów ambasady amerykańskiej, w wyniku którego śmierć poniosło 17 osób cywilnych, a drugie tyle zostało rannych (s. 50–51), pozostaje nadal w centrum uwagi opinii publicznej właśnie ze względu na brak należytej kontroli i nadzoru nad sposobem wykonywania powierzonych zadań ze strony organów państwowych (J. Risen, *Before Shooting in Iraq, a Warning on Blackwater*, „New York Times” 30 VI 2014, s. A1).

Możliwość rozwiązania powyższych problemów w praktyce uzależniona jest niewątpliwie od przyjęcia „dobrych praktyk” i niezbędnych aktów prawa wewnętrznego przez państwa, które opierają swoje działania w konfliktach zbrojnych na współpracy z PMSCs. Dotychczasowa praktyka dowodzi jednak, że rządy państw korzystających z usług firm wojskowych i bezpieczeństwa w takim środowisku z reguły nie są skłonne do poddawania ich aktywności regulacji ustawowej (niekiedy dotyczy to również rządów państw siedziby), decydując się przeważnie na rozwiązania w praktyce łatwiejsze i pozwalające egzekutywie zachować więcej swobody w ramach zawieranych umów cywilnoprawnych. Biorąc ten fakt pod uwagę, H. Tonkin – zapewne słusznie – stara się ująć powyższe problemy w ramy uniwersalne i dlatego, podejmując próbę zmierzenia się z tą problematyką, opiera się niemal wyłącznie na normach międzynarodowego prawa publicznego. Z rozważań autorki nie można się zatem dowiedzieć, jakie rozwiązania i mechanizmy prawne powinny być przez państwa stosowane w celu zapewnienia należytej kontroli działań podejmowanych przez pracowników tego typu firm (aczkolwiek z pewnymi wyjątkami, s. 108–110, 242–243). Przeprowadzona przez H. Tonkin analiza pozwala natomiast z całą pewnością stwierdzić, w jaki sposób normy pierwotne i wtórne

prawa międzynarodowego mogą wpłynąć na zdyscyplinowanie państw do poddania PMSCs prawidłowej kontroli i konsekwencjom prawnym w przypadku ujawnienia naruszeń. Ponieważ przy takim podejściu zasadniczą kwestią jest ustalenie zakresu odpowiedzialności za działania takim firmom zlecone lub wykonywane w granicach jurysdykcji terytorialnej lub personalnej danego państwa, autorka przeprowadziła swoje rozważania, opierając się na analizie zobowiązań międzynarodowych państwa zatrudniającego (*hiring state*), państwa forum (*host state*) oraz państwa siedziby/rejestracji firmy prywatnej (*home state*).

Książkę podzielono na sześć rozdziałów. Pierwszy z nich rozpoczyna się od przedstawienia zmian w podejściu do posługiwania się prywatnymi zasobami wojskowymi na przestrzeni lat. Sięgając daleko wstecz, H. Tonkin wskazała na praktykę korzystania z armii zaciężnych, jak *Wschodnia Kompania Katalońska* czy indywidualni *condottieri* w okresie między XII a XV w., omówiła stopniowe budowanie armii stałych, uzupełnianych w zależności od doraźnych potrzeb na podstawie porozumień zawieranych pomiędzy suwerenami w okresie XV–XVIII w., a następnie przeszła do czasów, kiedy czynnikiem dominującym stało się powoływanie do służby wojskowej własnych obywateli i tworzenie armii narodowych (przełom XIX i XX w.). Odnosząc się do współczesności, autorka wymieniła jedynie dwa wyjątki od całkowitego zdominowania użycia siły przez organizację państwową, tj. aktywność Brygad Międzynarodowych w ogarniętej wojną domową Hiszpanii (1936–1939) oraz udział najemników w walkach przeciwko rządowi państw, które na fali procesów dekolonizacyjnych w Afryce uzyskiwały niepodległość w latach sześćdziesiątych (s. 12). W kolejnej części tego rozdziału H. Tonkin przybliżyła najczęściej formułowane zastrzeżenia pod adresem PMSCs, a następnie omówiła podobieństwa i różnice między PMSCs a oddziałami najemnymi, oddziałami ochotniczymi, żołnierzami zintegrowanymi z siłami narodowymi, jak oddziały Gurkhów czy Legia Cudzoziemska, oraz oddziałami sił narodowych. Ostatnia część tego rozdziału poświęcona została zawłościom terminologicznym i ogólnej charakterystyce PMSCs, w tym również omówieniu najczęściej spotykanych rodzajów usług, jakie oferowane były do tej pory na wolnym rynku, tj.: działań bojowych (*offensive combat*), zagwarantowania wiedzy specjalistycznej i doświadczenia (*military and security expertise*), zapewnienia ochrony (*armed security*) oraz wsparcia wojskowego (*military support*). Rozróżnienie to ma duże znaczenie dla analizy prawnej przeprowadzanej w kolejnych rozdziałach, ponieważ zakres zobowiązań międzynarodowych, z których można wywnioskować pośrednio konieczność poddania PMSCs kontroli państwowej, uzależniony jest od rodzaju usług zapewnianych przez daną firmę w konkretnym przypadku (s. 178 i n.).

W rozdziale drugim wyznaczone zostały ogólne ramy teoretycznoprawne monografii. Autorka rozpoczęła od scharakteryzowania istoty zobowiązań międzynarodowych i przesłanek niezbędnych do powstania odpowiedzialności państwa. Słusznie zauważyła, że odpowiedzialność za bezprawne działanie PMSC może powstać w omawianym tutaj kontekście jedynie w przypadku 1) przypisania tego działania państwu (zagadnienie omówione szerzej w rozdziale trzecim) lub 2) gdy państwo naruszy jedno ze zobowiązań pozytywnych do podjęcia określonego działania wobec PMSC. Odnosząc się do istoty tych zobowiązań, H. Tonkin wyjaśniła różnicę między zobowiązaniami rezultatu a zobowiązaniami starannego działania (*due conduct; due diligence obligation*), a następnie przeszła do bliższego omówienia

przesłanek umożliwiających ocenę wywiązania się przez państwo z tej drugiej kategorii zobowiązań w odniesieniu do działań PMSCs. W tym kontekście wskazała, że państwo powinno mieć wiedzę o działaniach sprzecznych z prawem (przeszłych, teraźniejszych lub przyszłych), a także zdolność i możliwości zapobieżenia działaniu bezprawnemu. W odniesieniu do zdarzeń przyszłych musi również wystąpić faktyczne ryzyko zaistnienia naruszenia. Podczas analizy znaczenia związku przyczynowego (kauzalności) autorka dokonała z kolei słusznego rozróżnienia między możliwością zastosowania tej przesłanki przy rozpatrywaniu zasadności roszczeń odszkodowawczych a próbą uwolnienia się od odpowiedzialności za niedochowanie należytej staranności w zakresie zobowiązania pozytywnego. Rozdział kończy omówienie przesłanek odnoszących się do prekluzji bezprawności oraz krótka charakterystyka skutków prawnych naruszenia na podstawie znanych form odpowiedzialności międzynarodowej.

Rozdział trzeci różni się od pozostałych poruszaną w nim problematyką przypisania działania bezprawnego państwu. Analiza została oparta na postanowieniach projektu artykułów Komisji Prawa Międzynarodowego o odpowiedzialności międzynarodowej państwa za działania bezprawne z 2001 r. (projekt KPM) oraz wybranych normach międzynarodowego prawa humanitarnego (*international humanitarian law* – IHL). Przyjmując za punkt wyjścia zasadę, że państwo nie może uwolnić się od odpowiedzialności za działania swoich organów, H. Tonkin rozpoczęła rozważania od omówienia obecnie rzadko spotykanej sytuacji, kiedy to PMSC stanowi część sił zbrojnych państwa zatrudniającego (w takiej formie swoje działania prowadziły m.in. wyżej wymienione EO i *Sandline* w połowie lat dziewięćdziesiątych). Sytuacja taka możliwa jest *de iure* lub *de facto*; w tym drugim przypadku potwierdzenie statusu PMSC w siłach zbrojnych związane jest z charakterem podejmowanych działań. Duże znaczenie w tym kontekście ma niewątpliwie definicja prawna sił zbrojnych, którą autorka omówiła na podstawie wykładni postanowień art. 4A trzeciej Konwencji genewskiej z 1949 r. (KG III) i art. 43 pierwszego Protokołu dodatkowego z 1977 r. (PD I), a także to, czy działania prowadzone są w środowisku międzynarodowego czy wewnętrznego konfliktu zbrojnego. Rozróżnienie to zachowuje również znaczenie przy rozstrzygnięciu finalnej kwestii przypisania działań PMSC państwu zatrudniającemu na podstawie art. 91 PD I lub art. 4 projektu KPM – odpowiednio dla konfliktu międzynarodowego i wewnętrznego. W dalszej części rozważań H. Tonkin poddała analizie normy wtórne, na podstawie których możliwe jest przypisanie państwu działań podmiotów innych niż organy państwowe. Zgodnie z art. 5 i 8 projektu KPM jest to możliwe, jeżeli działanie podmiotu prywatnego polega na wykonywaniu władzy publicznej (*exercise of a governmental authority*) lub gdy podejmowane jest na podstawie instrukcji, wytycznych lub pod kontrolą państwa zatrudniającego (*under state instructions, direction or control*). Pierwsza z tych możliwości wymaga ustalenia kryteriów oceny wykonywania władzy publicznej (*private person test*), druga natomiast – właściwego zastosowania kryterium *efektywnej kontroli* (*effective control*) – stosownie do *obiter dictum* orzeczenia Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości (MTS) w sprawie *militarnych i paramilitarnych działań w i przeciwko Nikaragui* (1986). Podsumowując tę część rozważań, H. Tonkin zastrzegła co prawda, że ani omówione normy wtórne, ani normy międzynarodowego prawa humanitarnego nie pozwalają na stwierdzenie odpowiedzialności państwa w każdym przypadku. Braki te mogą

jednak – jej zdaniem – zostać uzupełnione przez, omawiane w kolejnych rozdziałach, normy pierwotne i wynikające z nich zobowiązania pozytywne.

W rozdziale czwartym analizie poddane zostały zobowiązania państwa forum. Autorka rozpoczęła rozważania od wykładni wybranych norm prawa humanitarnego. Na ich podstawie omówiła trzy zobowiązania: do zapewnienia poszanowania IHL na gruncie wspólnego art. 1 Konwencji genewskich z 1949 r. (KG I-IV z 1949 r.), do ochrony ludności cywilnej w międzynarodowym konflikcie zbrojnym oraz do ścigania i karania naruszeń (*obligation to repress and suppress violations of IHL*). Następnie uwagę poświęciła problematyce zastosowania praw człowieka (*international human right law* – IHRL) w czasie konfliktu zbrojnego, w tym przede wszystkim kwestii derogacji IHRL przez IHL oraz możliwości zawieszenia niektórych praw w przypadkach stanów niebezpieczeństwa publicznego (*in times of emergency*). Rozważania te uzupełnione zostały o pogłębioną analizę stosunku IHRL do IHL, stanowiącego *lex specialis*, oraz o omówienie zobowiązań pozytywnych do zapobiegania działaniu bezprawnemu, a także do przeprowadzenia dochodzenia, karania oraz rekompensaty szkód powstałych w wyniku naruszeń IHRL. W ostatniej części H. Tonkin wyjaśniła pokrótce wpływ porozumień dotyczących immunitetów pracowników PMSCs na możliwość sprawowania nad tymi firmami należytej kontroli, w tym również przypadek wyłączenia PMSCs spod jurysdykcji państwa forum na podstawie zarządzenia nr 17 Tymczasowej Władzy Koalicyjnej w Iraku (Coalition Provisional Authority, CPA – Order 17). Wskazując na trudności uwolnienia się z tego typu reglamentacji, autorka trafnie zauważyła, że ograniczenia natury prawnej nie są wcale jedynymi przeszkodami na drodze do wywiązywania się przez państwo forum ze zobowiązań pozytywnych. Równie poważne w tym przypadku wydają się czynniki pozaprawne. Ze względu na trwający konflikt zbrojny i związany z tym chaos państwo to najczęściej nie będzie miało możliwości lub zdolności kontrolowania PMSCs prowadzących działania na jego terytorium. W takich okolicznościach z reguły nie dojdzie również do powstania odpowiedzialności z tytułu niedochowania należytej staranności (*due diligence*). Dlatego też bardziej prawdopodobne jest to, że w kwestiach dotyczących możliwości zapewnienia skutecznej kontroli nad PMSCs większą rolę odgrywać będą zobowiązania pozytywne państwa zatrudniającego.

Rozdział piąty podzielony został na trzy części. W części pierwszej H. Tonkin przeanalizowała ograniczenia dotyczące możliwości zatrudnienia PMSCs na podstawie Konwencji Organizacji Jedności Afrykańskiej z 1977 r. w sprawie eliminacji działalności najemników w Afryce, Konwencji Narodów Zjednoczonych z 1989 r. o zwalczaniu rekrutacji, wykorzystania, finansowania i szkolenia najemników, a także niektórych postanowień trzeciej i czwartej Konwencji genewskiej z 1949 r. Dalej przedstawione zostały zobowiązania mające skłonić państwo do kontrolowania PMSCs na mocy IHL, jak np. zobowiązanie do szkolenia i rozpowszechniania treści Konwencji, do ochrony ludności cywilnej w międzynarodowym konflikcie zbrojnym, do ścigania i karania naruszeń IHL, czy też odnoszące się do powinności okupanta na terytorium okupowanym. W końcowej części autorka omówiła problematykę eksterytorialnego zastosowania zobowiązań wynikających z postanowień instrumentów regionalnych IHRL, tj. Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych, Amerykańskiej Konwencji Praw Człowieka oraz Europejskiej Konwencji Praw Człowieka,

na podstawie dotychczasowego orzecznictwa, a następnie przedstawiła zakres zobowiązań (dotyczących m.in. procesu rekrutacji, planowania i kontroli operacji czy ochrony aresztowanych) mających na celu zapobieganie naruszeniom, w tym również środki, które mają podnosić poziom ochrony osób szczególnie narażonych, jak kobiety i dzieci. Rozważania w tym zakresie zamknęła analiza zobowiązań do przeprowadzenia dochodzenia, karania oraz rekompensaty szkód powstałych w wyniku naruszeń norm IHRL. Szczególnie interesujące wydają się rozważania H. Tonkin przeprowadzone na podstawie postanowień wyżej wymienionych Konwencji, w których zdefiniowano prawne pojęcie najemnika, oraz wyciągnięte na tej podstawie wnioski w odniesieniu do działań podejmowanych przez PMSCs (s. 180). Godna uwagi jest także analiza art. 1 KG I-IV z 1949 r. przeprowadzona z zamiarem ustalenia, czy zobowiązanie do zapewnienia przestrzegania IHL obowiązuje państwo zatrudniające do podjęcia działań pozytywnych również w przypadku, gdy nie jest ono stroną konfliktu zbrojnego.

Rozdział szósty poświęcony został zobowiązaniom pozytywnym państwa rejestracji/siedziby PMSC. Autorka rozpoczęła od omówienia jednej z podstawowych zasad prawa międzynarodowego, potwierdzonej w orzeczeniu MTS w sprawie *incydentu w cieśninie Korfu* (1949), zgodnie z którą każde państwo zobowiązane jest „nie dopuścić, by jego terytorium było wykorzystywane do działań sprzecznych z prawami innych państw” (s. 231). Po tym wprowadzeniu H. Tonkin odniosła się do czterech elementów prawa międzynarodowego, tj. prawnomiędzynarodowego zakazu interwencji, zasad neutralności, a także IHL i IHRL, a następnie – na ich podstawie – określiła szczegółowe zobowiązania państwa rejestracji w odniesieniu do kontroli działalności PMSC poza jego terytorium. Warte odnotowania są ogólne konkluzje autorki w odniesieniu do pierwszych dwóch wymienionych elementów. Ponieważ na gruncie postanowień Karty NZ i treści Deklaracji zasad prawa międzynarodowego (1970) zakaz interwencji w sprawy wewnętrzne obejmuje zarówno przypadki interwencji bezpośredniej, jak i pośredniej, państwo rejestracji zobowiązane jest nie tylko do powstrzymania się od działań, które wiązałyby się z naruszeniem suwerenności innego państwa, lecz również do podejmowania niezbędnych kroków w celu uniemożliwienia osobom fizycznym lub prawnym prowadzenia działań o takim charakterze poza jego granicami (dotyczy to sytuacji, w której PMSC bierze udział w konflikcie wewnętrznym po stronie rządu lub sił antyrządowych – jako przykłady autorka wymieniła m.in. udział *Omega Support Ltd* i *International Defence and Security* w walkach przeciwko Mobutu w Zairze (1996–1997) oraz wsparcie rebeliantów przez *AirScan* w Ugandzie (1997–1998), s. 233; zaangażowanie *MPRI* po stronie Chorwacji w konflikcie na Bałkanach (1994–1995) wydaje się również mieścić się w tej kategorii, s. 48). Ponadto w razie braku możliwości wypełnienia tego obowiązku państwo rejestracji zobowiązane jest do ścigania i karania osób odpowiedzialnych za powstałe w związku z tym naruszenia. Z zasad neutralności wynika z kolei dla państwa rejestracji obowiązek podjęcia działania w celu uniemożliwienia na obszarze podlegającym jego jurysdykcji organizowania i rekrutacji osób fizycznych do walki w międzynarodowym konflikcie zbrojnym (dotyczy to również rekrutacji na odległość, środkami elektronicznymi, oraz werbunku obywateli państw trzecich, s. 252). Zakazy wynikające z neutralności nie mają jednak charakteru kompleksowego i poza bezpośrednim udziałem w walce

nie obejmują innych usług oferowanych przez PMSCs, np. wsparcia technicznego czy dostarczania uzbrojenia (s. 250–252). Na gruncie IHL zobowiązania pozytywne i obowiązek zachowania należytej staranności omówione zostały przez H. Tonkin na podstawie wcześniej już wspomnianego art. 1 KG I–IV z 1949 r. oraz części I i II dokumentu z Montreux (2008). W odniesieniu do IHRL autorka sformułowała natomiast interesujące pytanie, czy osoba torturowana przez pracownika PMSC na terytorium państwa forum może dochodzić roszczeń odszkodowawczych wobec państwa siedziby na gruncie art. 14 Konwencji przeciwko torturom lub innemu niehumanitarnemu lub poniżającemu traktowaniu i karaniu (1984).

Z przeprowadzonych w monografii rozważań wynika, że obserwowane w ostatnich latach przejście wielu funkcji państwowych przez PMSCs w zakresie działań wojskowych i bezpieczeństwa oraz związane z tym obniżenie standardów zapewnienia przestrzegania norm prawa międzynarodowego w konfliktach zbrojnych ani nie podważyło zdolności państw do kontroli zachowań podmiotów prywatnoprawnych na płaszczyźnie międzynarodowej, ani nie pozbawiło tradycyjnych ram prawa międzynarodowego ich dotychczasowego znaczenia. Prawo międzynarodowe nadal odgrywa w tym zakresie centralną rolę, nakładając na trzy wyżej wymienione państwa liczne zobowiązania, których treść przekłada się na obowiązek zapewnienia przestrzegania prawa przez PMSCs. Autorka z powodzeniem dowiodła w tym kontekście, że niewywiązanie się z któregośkolwiek z tych zobowiązań może powodować powstanie odpowiedzialności międzynarodowej. Odpowiedzialność ta nie jest oczywiście wystarczająca dla kompleksowego rozstrzygnięcia problemów związanych z przestrzeganiem prawa przez PMSCs, nie przekłada się bowiem bezpośrednio na konsekwencje prawne dla prywatnych firm wojskowych i ich pracowników. Niemniej jednak odpowiedzialność państwa stanowi niezbędną podstawę do wykształcenia odpowiedniej praktyki międzynarodowej i stworzenia szerszych ram prawnych umożliwiających określenie standardów postępowania PMSCs. Sprecyzowanie treści zobowiązań pozytywnych i zasad odpowiedzialności międzynarodowej państwa w odniesieniu do działań podmiotów prywatnoprawnych stanowi niewątpliwie warunek *sine qua non* precyzyjnego formułowania roszczeń zarówno w przypadku osoby bezpośrednio poszkodowanej w wyniku działań PMSCs, jak i w przypadku państwa występującego w takiej sytuacji w ramach ochrony dyplomatycznej. Omówione w monografii zobowiązania stanowią również znakomity punkt odniesienia przy określaniu polityki wewnętrznej i przyjmowaniu aktów prawa krajowego w celu uregulowania aktywności PMSCs. Zapewnienie mechanizmów kontrolnych opartych na takich podstawach prawnych jest z pewnością lepszym rozwiązaniem niż opieranie się na kodeksach postępowania (*rules of conduct*), przyjmowanych przez PMSCs w ramach ustanawianych stowarzyszeń (s. 18). Pod tym względem monografia H. Tonkin stanowi nie tylko rzetelną analizę teoretyczną, popartą dobrze dobranym materiałem źródłowym, lecz również zbiór wiedzy, który z powodzeniem może zostać wykorzystany przez państwa do zapewnienia należytej i niezależnej kontroli działań PMSCs w środowisku konfliktu zbrojnego.